

Dziewiętnastowieczna leksyka z Wileńszczyzny w rękopiśmiennym słowniczku Artura Dolińskiego na tle innych źródeł z kresów północno-wschodnich

Słowa kluczowe: XIX-wieczna polszczyzna kresowa, leksykologia, leksykografia gwarowa, Wileńszczyzna.

doi: <https://doi.org/10.31286/JP.00981>

Wprowadzenie

Przedmiotem rozważań w niniejszym artykule jest słownictwo wyekscerpowane z rękopiśmiennego XIX-wiecznego słowniczka z Wileńszczyzny Artura Dolińskiego pokazane w kontekście innych źródeł zawierających materiał językowy z kresów północno-wschodnich. Takie ujęcie problemu ma na celu wyeksponowanie osobliwości leksykalnych i semantycznych właściwych XIX-wiecznej gwarze ludowej z okolic Wilna.

Słowniczek A. Dolińskiego jest mało znanym, aczkolwiek ważnym źródłem do dziejów polszczyzny północnokresowej dokumentującym XIX-wieczną leksykę gwarową z Wileńszczyzny, a konkretnie z Pryciun i okolicznych wsi. Jest również świadectwem życia i kultury ówczesnych mieszkańców podwileńskich miejscowości. Tak dokładna lokalizacja prac eksploracyjnych A. Dolińskiego jest niezwykle istotna, gdyż sytuuje materiał leksykalny nie tylko w konkretnym czasie, ale i miejscu. Ma to szczególne znaczenie w kontekście materiału językowego pochodzącego z drugiej połowy XIX wieku, kiedy to aspekt geograficzny w badaniach nad polskim słownictwem gwarowym, choć zauważany (Karaś 1961: 177, 358–359), nie stanowił najważniejszego problemu metodologicznego (zob.: Nitsch 1958: 198; Koniusz 2001: 63).

W XIX wieku Pryciuny były folwarkiem szlacheckim w powiecie wileńskim¹, położonym w pobliżu wsi Bujwidze, około 40 kilometrów na północny wschód od Wilna. Według spisu ludności przeprowadzonego w lipcu 1877 roku w folwarku, we wszystkich wioskach i zaściankach pryciuńskich, mieszkało około 200 osób². Na początku XXI wieku była to wieś licząca dwa gospodarstwa (Gajewski 2005: 28).

* b.kurylowicz@uwb.edu.pl; ORCID: 0000-0003-2309-4313

¹ W *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* w tomie 9 znajduje się następująca informacja: „Pryciuny – fol. szl. nad stawem, pow. wileński, w 4 okr. pol., o 38 w. od Wilna 1 dm., 6 mk. katol.” (Chlebowski, Walewski (red.) 1888: 113).

² Informacja pochodzi z *Pamiętników* A. Dolińskiego, k. 26.

Opierając się na badaniach Haliny Turskiej (1982: 21), Irydy Grek-Pabisowej (2002: 12) oraz Ireny Masojć (2006: 51–53), należy przyjąć, że mowa pryciuńska zalicza się do gwar wileńskich okręgu niemenczyńskiego. Na tym obszarze polszczyzna trwa od wieków i jest stosowana zarówno w komunikacji oficjalnej, jak i nieoficjalnej.

Szczegółowym celem analiz przedstawionych w artykule jest przybliżenie i opis charakterystycznych dla tego obszaru językowego leksemów nienotowanych w materiałach XIX-wiecznych i w późniejszych opracowaniach polszczyzny kresowej, jak również zaprezentowanie osobliwych jednostek leksykalnych mających słabe poświadczenia w innych źródłach bądź różniących się od już zaświadczonych pod względem formy lub znaczenia.

1. Słowniczek pryciuński w kontekście materiałów gwarowych z historycznej Litwy

Słowniczek pryciuński nie stanowił podstawy materiałowej SGPKarł, co ze współczesnej perspektywy czyni opracowanie A. Dolińskiego cennym źródłem nowych informacji o lokalnej mowie na Wileńszczyźnie w drugiej połowie XIX wieku. Ma więc omawiane dziełko wartość dokumentacyjną. Jak wiemy, w czasach, gdy Jan Karłowicz gromadził materiał do *Słownika gwar polskich*, geografia wyrazowa znajdowała się w początkowej fazie rozwoju. Przyznawał to sam Kazimierz Nitsch (1958: 198) w *Recenzji*, mimo to jego podstawowy zarzut wobec SGPKarł dotyczył właśnie geograficznej lokalizacji wyrazów, również tych pochodzących z Litwy:

Tylko jedno zastrzeżenie co do geografii: oto i tu, w dziele językowym, mamy określenie prowincji historyczne, wskutek czego możliwe nieporozumienia [...] – bądź co bądź określenie „Litwa” dla kraju zamieszkałego przez Litwinów, Białorusinów, a nawet Ukraińców – mimo całej jego wspólności historyczno-kulturalnej – w dziele językoznawczym wystarczyć nie może.

Z ustaleń Elżbiety Koniusz (2001: 40–62) wynika, że J. Karłowicz w SGPKarł materiał leksykalny z kresów północno-wschodnich oparł na kilku źródłach: na przekazie ustnym, rękopiśmiennym *Słowniczku gwary Polaków litewskich* Aleksandra Petrowa, SWil, poradniku językowym Aleksandra Walickiego (1879), materiałach etnograficznych, pracach popularnonaukowych z pogranicza literatury i etnografii oraz na utworach literackich. Stąd też punktem wyjścia moich analiz było sprawdzenie obecności wyrazów wyekscerpowanych z pracy A. Dolińskiego w SGPKarł. Dziewiętnastowieczna perspektywa oglądu materiału wydaje się kluczowa dla ustaleń dotyczących zasobu ówczesnej leksyki gwarowej. Następnie słownictwo niezarejestrowane w SGPKarł zostało skonfrontowane z innymi źródłami XIX-wiecznymi, a także współczesnymi opracowaniami polszczyzny kresowej (zob.: Walicki 1879; Łętowski 1915; Szwed 1931; Kurzowa 1963, 1993; Dwilewicz 1997; Karaś 2002; Rieger i in. (red.) 2006). Zestawienie materiału badawczego z wymienionymi źródłami ma prowadzić do ujawnienia zarówno jednostek leksykalnych mających szerszą geografę kresową, jak i takich, które zostały poświadczone wyłącznie w materiale A. Dolińskiego.

2. Słowniczek pryciuński i jego autor

Przedmiotowy słowniczek stanowi integralną część *Pamiętników* A. Dolińskiego z lat 1874–1880, które przechowywane są w Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym w Wilnie z sygnaturą F1135 inw. 20 vol.100. Dokument liczy 47 kart, słownik zaczyna się na karcie 37, kończy zaś na 41, pod datą roczną 1877.

Kim był Artur Doliński? Autor wspomnianych *Pamiętników* urodził się 31 lipca 1831 roku w Wilnie. Jego ojcem był pochodzący ze średniozamożnej szlachty grodzieńskiej Stanisław Doliński, który w 1826 roku ożenił się z Teklą Łazarewicz, wdową po Antonim Łazarewiczu, właścicielu folwarku w Pryciunach. A. Doliński dzieciństwo i młodość spędził w Wilnie i w majątku Pryciuny, który jego matka odziedziczyła po śmierci pierwszego męża. W 1847 roku ukończył gimnazjum w Wilnie, zastanawiał się nawet nad studiowaniem literatury, lecz ze względów finansowych studiów nie podjął. Zdecydował się na karierę urzędniczą, od 1855 roku mieszkał i pracował w Petersburgu, najpierw w Departamencie Górniczym, potem w Ministerstwie Dóbr Państwa (Korybut-Marciniak 2012: 211). W Petersburgu spędził 29 lat życia, podczas których nigdy nie stracił kontaktu z polską kulturą (Korybut-Marciniak 2014: 114).

Słowniczek A. Dolińskiego liczy ponad dwieście leksemów, dokładna liczba pomieszczonych w nim haseł wynosi 210. Na podstawie typologii Kazimierza Woźniaka (2000) można uznać, że jest to słownik mały³. Jego wartość tkwi wszakże nie tyle w liczbie zanotowanych wyrazów, ile w ich jakości. Blisko połowa zasobu leksykalnego słowniczka to leksemy nie-notowane w SGPKarł. Przynosi więc omawiane źródło nowy, nierozpoznany materiał gwarowy z historycznej Litwy.

Na podstawie warsztatu leksykograficznego zaprezentowanego w omawianym źródle można stwierdzić, że A. Doliński, jak wielu innych XIX-wiecznych słownikarzy amatorów (por. Cygan 2020: 235; 2021), był raczej hobbystą i popularyzatorem wiedzy niż profesjonalnym leksykografem. W układzie haseł nie zachował porządku alfabetycznego, wyrazy notował raczej na bieżąco, tuż po zasłyszaniu, nie poddał ich także późniejszej redakcji. Zapisy są więc nieuporządkowane; na niektórych stronach wyrazy spisane są równo w kolumnie, w innych miejscach zaś chaotyczne notatki wypełniają całą stronę, łącznie z marginesami. W słowniczku niekonsekwentnie stosowane są przykładowe użycia wyrazów hasłowych, co nierzadko utrudnia jednoznaczną identyfikację znaczenia leksemu. Brakuje w nim kwalifikatorów i odsyłaczy⁴. Niemniej te niedostatki warsztatowe nie ujmują nic z waloru poznawczego słowniczka, który jest cennym źródłem wiedzy o XIX-wiecznym słownictwie z okolic Wilna.

3 K. Woźniak (2000: 17–51) wyodrębnia trzy typy słowników: słowniki duże (ponad 10 000 jednostek leksykalnych), średnie (od 3000 do 10 000 wyrazów hasłowych) i małe (do 3000 haseł).

4 Bardziej szczegółowa charakterystyka warsztatu leksykograficznego A. Dolińskiego została przedstawiona w innych moich pracach (Kuryłowicz 2022: 347–361; 2023: 173–184).

3. Osobliwości leksykalne w słowniczku Artura Dolińskiego

W tej części artykułu zostaną omówione wynotowane ze słowniczka wyrazy oraz połączenia wyrazowe, które zostały podzielone na dwie grupy. Do pierwszej, liczącej 60 przykładów, należą jednostki leksykalne niezaświadczone w innych źródłach, zwłaszcza leksykograficznych (SGPKarł), ale także poprawnościowych, i w materiałach gwarowych pochodzących z kresów północno-wschodnich. Drugą grupę stanowi 17 leksemów nieobecnych w SGPKarł, lecz występujących (w zmienionej formie lub w innym znaczeniu) w innych opracowaniach poświęconych słownictwu kresowemu.

3.1. Leksyka gwarowa nienotowana w *Słowniku gwar polskich* Jana Karłowicza

Spośród 210 leksemów zanotowanych przez A. Dolińskiego 60 nie zostało poświadczonych w SGPKarł ani innych źródłach zawierających materiał językowy z Litwy. Są to głównie rzeczowniki z różnych kręgów znaczeniowych nazywające:

ludzi:

elegantka ‘wybredna’, *fantazista* ‘wielki pan, rozpanoszony’, *łabuk* ‘podrostek’, *rozpustnik* ‘rozrzutny’;

przedmioty codziennego użytku (w tym nazwy ubrań):

dyzurek ‘tużurek’, *farason* ‘parasol’, *palaton* ‘paltot’, *perkiel* ‘perkal’, *szmarowidło* ‘smarowidło’;

elementy przyrody ożywionej i nieożywionej:

kąst ‘krzak’, *pytyliszka* ‘motylek’, *wysznia* ‘wiśnia’, *ziółka* ‘kwiaty’;

zjawiska meteorologiczne:

dyszcz ‘deszcz’, *smok* ‘tęcza’;

oraz inne:

bierzmacya ‘bierzmowanie’, *chlipawka* ‘czkawka’, *sukces* ‘spadek’, *Sebastopol* ‘Swistopol’, *trzaskanie* ‘wolność’, *wydok* ‘widok’.

Do tej kategorii można zaliczyć także wyraz *bohatoryrka* ‘bogaczka’, w którym doszło do wymiany *g* w *h*. *Bogaterka* jest wyrazem gwarowym, poświadczonym przez Zygmunta Glogera (2020: 72) w okolicach XIX-wiecznego Tykocina.

Dość liczną grupę leksemów nienotowanych w źródłach pochodzących z kresów północno-wschodnich stanowią czasowniki odnoszące się do czynności, procesów i stanów związanych z powszednim życiem:

blewizgać ‘gadać głupstwa, bredzić’, *bluźnić* ‘majaczyć’, *kluć* ‘gderać’, *nabrać* (*perkalu na suknię*) ‘wybrać i kupić’, *nadzić się* ‘brzydzić’, *najeżył się* ‘napuszył się’⁵, *napytała się* (*kataru*) ‘nabawiła się’, *nawlec się* ‘ubrać się’, *podhumorzył się* ‘podchmielił się’, *poludzić* ‘stać się towarzyskim’, *posmarowała* (*suknię*) ‘zbrukała suknię’, (*rondelek*) *postrzelał* ‘popękał’, *torsuje* ‘womituje’, *trudowała* ‘cierpiała, chorowała’, *wyiskrzył się* ‘zuchwale, groźnie nadstawił się’, *żarć* ‘jeść’.

Mniej liczne grupy tworzą przymiotniki i imiesłowy przymiotnikowe:

akcentliwy ‘dowcipny’, *dobry* – ‘dorosły’ – *chłopiec*, (*jestem*) *łozny* ‘wolny od zajęć, niezajęty’, *oskrzypty* ‘ochryply’, *przedługowaty* ‘podługowaty’, (*sciany*) *kapitulne* ‘kapitalne’, *scisty* ‘skąpy, oszczędny’, *ściekły* (*pies*) ‘wściekły’, *ważny* (*człowiek*) ‘znakomity’;

oraz przysłówki:

bezpiecznie ‘bezpiecznie’, *fizycznie* ‘rozumnie’.

Doliński zanotował także nieobecne w innych źródłach konstrukcje będące stałymi połączeniami wyrazowymi o różnym stopniu łączliwości:

Bogu wiedzieć ‘niewiadomo’, *dać wiedzę* ‘zawiadomić’, *idą zczepiwszy się* ‘pod rękę’, *ja pana nie ubezpieczam* ‘nie mogę panu ręczyć’, *jazdą jechać* ‘jechać w powozie, a nie konno’, *jechać w odpyty* ‘wywiadywać się, wypytywać się’, *na czas* ‘kiedy niekiedy’, *niema wiadomości* ‘niewiadomo’, (*on*) *w dzikim rozumie* ‘awanturzy się’, (*pani*) *nadweręza siebie* ‘wydatkuje na przyjęcie, fatyguje się’, *poczyna jego palić* ‘zaczyna się u niego gorączka’, *posłał w odpyty* ‘z oświadczeniami’, *śługa czasowa* ‘śługa doczesna’, *ukrzyżować się* (*chustką*) ‘zawiązać chustkę na krzyż’.

Ze względu na charakter osobliwości leksykalnych przywołane wyrazy można podzielić na cztery kategorie. Do pierwszej należą wyrazy, które wyróżniają się i formą, i znaczeniem:

akcentliwy ‘dowcipny’, *blewizgać* ‘gadać głupstwa, bredzić’, *chlipawka* ‘czkawka’, *dyżurek* ‘tużurek’, *fantazista* ‘wielki pan, rozpanoszony’, *farason* ‘parasol’, (*jestem*) *łozny* ‘wolny od zajęć, niezajęty’, *kąst* ‘krzak’, *łabuk* ‘podrostek’, *nadzić się* ‘brzydzić’, *oskrzypty* ‘ochryply’, *palaton* ‘paltot’, *podhumorzył się* ‘podchmielił się’, *poludzić* ‘stać się towarzyskim’, *scisty* ‘skąpy, oszczędny’, *torsuje* ‘womituje’, *trudowała* ‘cierpiała, chorowała’, *ważny* (*człowiek*) ‘znakomity’.

Drugą grupę tworzą wyrazy o formie zgodnej z XIX-wiecznym stanem ogólnopolskim, ale różniące się znaczeniem:

5 Hasła czasownikowe podaje A. Doliński w postaci bezokoliczników, jak również form osobowych.

bluźnić ‘majaczyć’, *dobry* – ‘dorosły’ – *chłopiec*, *elegantka* ‘wybredna’, *fizycznie* ‘rozumnie’, *kluć* ‘gderać’, *nabrać* (*perkalu na suknię*) ‘wybrać i kupić’, *najeżył się* ‘napuszył się’, *nawlec się* ‘ubrać się’, *posmarowała* (*suknię*) ‘zbrukała suknię’, (*rondelek*) *postrzelał* ‘popękał’, *rozpustnik* ‘rozrzutny’, *smok* ‘tęcza’, *sukces* ‘spadek’, *trzaskanie* ‘wolność’, *ważny* (*człowiek*) ‘znakomity’, *wyiskrzył się* ‘zuchwale, groźnie nadstawił się’, *ziółka* ‘kwiaty’.

Trzecia kategoria obejmuje wyrazy o odmiennej postaci fonetycznej, ale o znaczeniu zaświadczone w polszczyźnie drugiej połowy XIX wieku. Są to formy wyrazowe powstałe w wyniku różnych procesów fonetycznych, dyspalatalizacji, mieszania szeregów syczących, ciszących i szumiących, utożsamienia ścieśnionego *e z y*, redukcji nagłosowej spółgłoski czy różnych wykolejeń typowych dla gwar:

bezpiecznie ‘bezpiecznie’, *dyszcz* ‘deszcz’, *perkiel* ‘perkal’, *Sebastopol* ‘Swistopol’, *szmarowidło* ‘smarowidło’, *ściętkły* (*pies*) ‘wściętkły’, *wydok* ‘widok’, *wysznia* ‘wiśnia’, *żarc* ‘jeść’.

Dwa przykłady wyróżniają się pod względem budowy słowotwórczej: *bierzmacya* ‘bierz-mowanie’, *przedługowaty* ‘podługowaty’. *Podługowaty* w znaczeniu ‘podłużny, więcej długi niż szeroki’ notuje Swil.

3.2. Leksyka nienotowana w słowniku Jana Karłowicza, ale poświadczona w innych źródłach z kresów północno-wschodnich

Osobną i bardzo interesującą kategorię tworzą leksemy, których wprawdzie nie notuje SGPKarł bądź które notuje w innym znaczeniu, ale zaświadczone przez inne źródła, nierzadko z nieco odmiennym odcieniem znaczeniowym. Prezentację materiału zaczniemy od przymiotnika *chciwy* w konstrukcji *do fruktów chciwy* ‘t. j. wielki amator’. Znaczenia zbliżone do znaczenia podanego przez A. Dolińskiego, czyli: 1) ‘pożądliwy, łakomy’. *Dusza chciwa i nikczemna. Chciwemu nigdy dosyć.* 2) = czego; ‘pragnący, pożądający’. *Chciwy sławy. Chciwy krwi, rzezi. Chciwy panowania*, notuje Swil. Podobne konteksty użycia rejestruje również Julian Szwed (1931): *chciwy na pieniądze, chciwy sławy*. Z kolei Swil zaświadcza *chciwy do czego* ‘pragnący, pożądający’ jako archaizm, który – jak pokazuje badany materiał – zachował się w żywej mowie mieszkańców podwileńskich wsi. Aleksander Łętowski (1915: 51) notuje także wyraz *frukt*, który definiuje następująco: „wyraz wzięty z łaciny. Posiadamy własny: *owoc, owoce*. Wyraz *frukt* w mianowniku licz. mn. ma: *frukta i frukty*. (Patrz: *akta*)”.

Leksemem, który zwraca uwagę ze względu na nietypowe znaczenie, jest *cyrkać* ‘doić krowę po trosze’. SGPKarł poświadczają *cyrkać* z ustnego przekazu z Litwy, ale w znaczeniu ‘puszczać kroplami, płacić drobnymi ratami’ („Cyrkać po groszu przez cały miesiąc”), oraz formę dokonaną *cyrknać* ‘troszkę ułać, utoczyć (płyn)’. Wyraz rejestrują też Swil ‘poniewiele dawać, cedzić po trosze’ oraz Janusz Rieger, Irena Masojć i Krystyna Rutkowska ((red.) 2006: 165) w XX-wiecznej polszczyźnie gwarowej z Litwy: ‘ciec cienką strużką, kapać’. W kontekście tych źródeł można przypuszczać, że w XIX-wiecznej podwileńskiej gwarze osobliwe znaczenie tego wyrazu ukształtowało się w wyniku przesunięcia semantycznego.

Na tle źródeł kresowych odznaczają się czasownik *czucha się* ‘zdrowieje’ i derywowana od niego forma dokonana *wyczuchać się* ‘wyzdrowieć’. W tym znaczeniu leksemy te rejestrowane są tylko w XX-wiecznych materiałach gwarowych, zebranych na Litwie przez J. Riegera, I. Masojć i K. Rutkowską ((red.) 2006: 169, 424). SGPKarł, A. Walicki (1997: 31), A. Łętowski (1913: 30–31), SWil i SW (jako archaizm) poświadczają te leksemy w innych znaczeniach: ‘wstawszy ze snu niezgrabnie się poprawiać’ lub ‘gmerać’. Ponadto Zofia Kurzowa (1993: 345) dodaje jeszcze znaczenie ‘drapać się, skrobać się’.

Wydaje się, że znaczenie wyrazu *kuręcina* ‘potrawa z kury’ zostało uformowane wskutek przesunięcia semantycznego. Może ono być wtórne wobec znaczenia ‘mięso z kury lub z kurczaka’, które notowane jest w materiałach gwarowych z Litwy (Rieger i in. (red.) 2006: 244). Warto zaznaczyć, że leksem ten nie jest zaświadczony w innych znanych mi źródłach pochodzących z kresów północno-wschodnich.

W słowniczku A. Dolińskiego występują jeszcze dwa inne interesujące leksemy: *musić* ‘musi być, zapewno’ oraz *musiabyć* ‘zapewno’. Leksem *musić* A. Doliński definiuje za pomocą *musi być*, a więc formy uważanej za kresowy regionalizm (Kurzowa 1993: 391). W przeciwieństwie do *musić* i *musi być* forma *musiabyć* nie występuje w innych źródłach polszczyzny kresowej. Halina Karaś (2002: 291) partykułę *musi* w znaczeniu ‘chyba’, ukształtowaną pod wpływem białoruskiego *myci*, zalicza do kalk semantycznych. Podkreśla również powszechność występowania tego wyrazu na całym terenie kresów północnych, na Podlasiu i Suwalszczyźnie. Popularność *musi być* i *musić* na Litwie oraz ich osobliwość podkreślają A. Walicki i A. Łętowski, którzy wskazują problem związany z niepoprawnym ich stosowaniem na kresach. A. Walicki (1879: 121) zaznacza:

Mówią więc: *musi być jutro będzie deszcz* – zamiast zapewno. [...] Jest to błąd wielki. [...] osoby mniej wykształcone na Litwie mówią, zamiast takiego *musi być*, białoruskie *musić*. To jeszcze pocieszniej.

Z kolei A. Łętowski (1913: 132–133) ubolewa:

Zamiast *musi być*, mówią też i – *musić*. Jedno gorsze od drugiego! Nie nauczymy się „musi być” nigdy mówić po polsku – winni biadać „Litwini” nad sobą. Mając tyle wyrazów polskich poprawnych, których możemy używać w tem znaczeniu, przekładamy nad nie jakiś idiotyzm językowy, zgoła nawet niezrozumiały dla Polaków z innych dzielnic. To ślepe a bezmyślne naśladowanie wyrażenia białoruskiego albo rosyjskiego!!

Swoisty charakter ma również leksem *podjadszy* ‘nasycony’ notowany tylko przez J. Szweda. Za pomocą tej imiesłowowej formy J. Szwed (1913: 154) ilustruje niewłaściwe użycie czasownika *podjeść* („podjadłem sobie, nie: *podjadszy jestem* [!]”). Jest on – jak sędzę – skutkiem typowych dla polszczyzny kresowej użyciu imiesłowów przysłówkowych uprzednich w funkcji orzeczenia (zob. Szwejkowska 1929: 73).

J. Szwed (1913: 167) do typowych dla polszczyzny kresowej błędów zalicza również wyrażenie *powszechny dzień* w znaczeniu ‘powszedni dzień’, które A. Doliński także notuje w swoim słowniczku.

Z kolei zwrot *robić pożeganie* ‘żegnać się’ zarejestrowany przez A. Dolińskiego można zakwalifikować do osobliwości leksykalnych, które piętnuje A. Walicki (1897: 194): „robić wizytę, odwiedziny, przechadzkę itp. Cóż to za dziwolągi!”

Swoisty charakter w świetle materiału językowego pochodzącego z innych źródeł kresowych ma czasownik *siorbać* ‘jeść coś nieposilającego, bez chleba’. Leksem ten notuje SGPKarł w nieco innych znaczeniach: ‘ciągnąc ustami po trosze przy picciu’, ‘popijać co z wolna’, ‘pić głośno ustami’. Powszechność użycia tego wyrazu na Litwie akcentuje A. Walicki (1897: 205), lecz podane przez niego znaczenie słowa różni się od tego, które notuje A. Doliński:

Wyraz ten, powszechnie na Litwie używany, znaczy: żłopać, chlipać, chłęptać napój lub rzadkie jadlo, wydając przy tem ustami odgłos, z wciągania powietrza pochodzący. Mówią więc przestrzegając dziecko: „Po jakimu jesz? Nie siorbaj tak głośno”. Równie też oznaczają tym wyrazem prędkie, dorywcze picie lub jedzenie, ale tylko potraw rzadkich. Mówią wtedy: „Tyle dziś miałem zajęcia, żem nie mógł nawet zjeść porządnie obiadu. Zaledwo kilka łyżek zupy siorbnąwszy, musiałem wstać i iść do roboty”.

Wyraz *siorbać* jako częsty w polszczyźnie kresowej umieścił w swoim poradniku także A. Łętowski (1913: 265), który uwydatnił jego białoruskie pochodzenie oraz w zawaolowanej formie skrytykował nie tylko jego stosowanie, ale też czynność, jaką czasownik nazywa:

Wyraz białoruski, który często można słyszeć na Litwie w znaczeniu: jeść z nieprzyjemnym odgłosem, żłopać, mlaskać, cmokać. Język polski nie posiada, zdaje się, odpowiedniego wyrażenia, gdyż i samo „siorbanie” rzadko zdarza się u nas słyszeć.

Na tle kresowego materiału językowego znaczeniem wyróżnia się również czasownik *siulić*, który A. Doliński podaje w formie osobowej *siuliła* i definiuje jako ‘obiecująca’. Leksem *siulić* rejestruje SGPKarł z ustnego przekazu z Litwy, eksplikując jego znaczenie w następujący sposób: ‘komuś usilnie doradzać, w kogoś wmawiać’. Znaczenie ‘namawiać’ podają J. Rieger, I. Masojć i K. Rutkowska ((red.) 2006: 362), a także Z. Kurzowa (1993: 428) (‘namawiać usilnie, raić, zachęcać’). Jako gwarowy rejestruje ten leksem SW w znaczeniu ‘doradzać komu usilnie, wmawiać komu’; wskazuje też jego litewskie korzenie (*siūlyti* z brs. *sulić*).

W słowniku A. Dolińskiego inne znaczenie ma ponadto czasownik *swarzyć się* ‘gniewać się’. Leksem ten notują źródła z Litwy w znaczeniu ‘kłócić się’ (SGPKarł, ustny przekaz z Litwy), J. Rieger, I. Masojć i K. Rutkowska ((red.) 2006: 378) oraz SWil (‘wadzić się, kłócić się’ z kwalifikatorem *provincjonalny*).

Do grupy czasowników o osobliwym znaczeniu należą również leksem *ukąsić* w połączeniu wyrazowym *mróz ukąsił* ‘dotknął, uszkodził’ (Rieger i in. (red.) 2006: 406 podają znaczenie

‘ukąsić’: *Bonki te paszkudne, dla człowieka jak wkońsi*) oraz *ważnić się* ‘przejeżdżać się na spacer’ (Rieger i in. (red.) 2006: 411 poświadczają *ważyniać (się)* ‘wozić, jeździć’).

Doliński zaświadcza zwrot *wybrać ząb*, czyli ‘wyjąć’. W podanym przez A. Dolińskiego znaczeniu czasownik *wybrać* notuje J. Szwed (1913: 242), który krytycznie ocenia takie jego użycie:

złe jest: wybierz ręce z kieszeni, wybrał pieniądze z kieszeni, wybrała chleb z pieca; należy mówić: wymij ręce z kieszeni, wyjął pieniądze z kieszeni, wyciągnęła chleb z pieca.

Do omawianej grupy wyrazów należy też leksem *kab* ‘żeby’, którego funkcję i przynależność do konkretnej części mowy trudno ustalić, ponieważ A. Doliński nie podał jego przykładowego użycia. Leksem ten notuje SWił w trzech znaczeniach, żadne z nich jednak nie jest zgodne z eksplikacją A. Dolińskiego: *Kab* 1) ‘(Cab) miara wschodnia (8 min v. 4 korce)’, 2) ‘(Cabes) moneta na wybrzeżu Złotom (około 75 kop. = 5 zł)’, 3) *mit.* ‘imię arabskiego *Kabira*, lub ducha gwiazdy, odpowiada perskiemu Amszaspandowi. Siedmiu było *Kabów*. Imiona ich są: *Tagut*, słońce, wielki bóg Ł *Kabów* król, *Diybt*, *Dialut*, *Nakir*, *Monkir*, *AV-Ozza* i *Menata*. W Mekce mieli *Kabowie* sławną świątynię, zwaną *Kaaba*’.

Podsumowanie

Przedstawiony w artykule materiał źródłowy pokazuje, że pomimo prowadzonych od lat badań nad polszczyzną kresową wciąż odkrywamy obszary wymagające naukowych eksploracji. Nieznany szerszemu gronu odbiorców rękopiśmienny słowniczek A. Dolińskiego pozwala pogłębić wiedzę o historii języka polskiego, a zwłaszcza o polszczyźnie typu północnokresowego. Jest zatem cennym źródłem do badań historycznojęzykowych. Rejestruje nieznaną leksykę z historycznej Litwy, zaświadcza cechy fonetyczne i gramatyczne właściwe kresowej odmianie języka polskiego. Spośród 210 zarejestrowanych w nim leksemów 60 przykładów nie poświadczają źródła zawierające materiał z kresów północno-wschodnich. Grupę nowych, nierozpoznanych wcześniej wyrazów tworzą głównie rzeczowniki i czasowniki odnoszące się do codziennego życia mieszkańców podwileńskich wsi. Kolejne 17 nazw charakteryzują osobliwa semantyka, odmienna od utrwalonych w słownikach i poradnikach znaczeń, oraz słaba dokumentacja w historycznych materiałach źródłowych z kresów bądź w gwarowej XX-wiecznej polszczyźnie z Litwy. Słowniczek A. Dolińskiego stanowi zatem dodatkowe potwierdzenie ich istnienia w XIX-wiecznej polszczyźnie kresowej.

Bibliografia

- Chlebowski B., Walewski W. (red.) 1888: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 9, nakładem Władysława Walewskiego, Warszawa.
- Cygan S. 2020: *Dziewiętnastowieczne słowniczki gwarowe księdza Władysława Siarkowskiego z perspektywy leksykograficznej*, „Gwary Dziś”, nr 12, s. 229–245.

- Cygan S. 2021: *XIX-wieczny słowniczek gwarowy z Podlasia Zygmunta Wasilewskiego jako przyczynek do dziejów polskiej leksykografii gwarowej*, „Poradnik Językowy”, z. 7, s. 87–99.
- Dwilewicz B. 1997: *Język mieszkańców wsi Bujwidze na Wileńszczyźnie*, DiG, Warszawa.
- Gajewski M. 2005: *Nasze podwileńskie ojczyzny* (online: https://kresy.genealodzy.pl/obce/nasze_podwilenskie_ojczyzn.pdf, dostęp: 19 kwietnia 2023).
- Gloger Z. 2020: *Słownik gwary ludowej w okr[ęgu] tykocińskim*, [w:] B. Nowowiejski, B. Kuryłowicz (red.), *Dziewiętnastowieczne słowniczki gwarowe z Polski północno-wschodniej*, cz. 2, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok, s. 65–205.
- Grek-Pabisowa I. 2002: *Współczesne gwary polskie na Litwie i Białorusi. Fonetyka*, Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy, Warszawa.
- Karaś H. 2002: *Gwary polskie na Kowieńszczyźnie*, Auśra, Warszawa.
- Karaś H. 1961: *Z historii badań nad słownictwem gwarowym*, „Język Polski” XLI, z. 5, s. 355–369.
- Koniusz E. 2001: *Polszczyzna z historycznej Litwy w Słowniku gwar polskich Jana Karłowicza*, Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej, Kielce.
- Korybut-Marciniak M. 2012: *Bliższe i dalsze podróże Artura Dolińskiego w świetle jego wspomnień*, „Echa Przeszłości”, nr 13, s. 209–224.
- Korybut-Marciniak M. 2014: *Na służbie w Petersburgu. Stolica carów w oczach Artura Dolińskiego*, „Echa Przeszłości”, nr 15, s. 109–126.
- Kuryłowicz B. 2022: *Rękopiśmienny słowniczek wileńskiej gwary ludowej Artura Dolińskiego jako źródło do badań gwar polskich*, „Białostockie Archiwum Językowe”, nr 22, s. 347–361.
- Kuryłowicz B. 2023: *Dziewiętnastowieczny słowniczek Artura Dolińskiego z Wileńszczyzny w kontekście badań Profesora Bogusława Nowowiejskiego nad dawną leksykografią gwarową*, [w:] J. Ławski, V. Wejs-Milewska (red.), *Twórcy środowiska filologicznego*, Prymat, Białystok, s. 173–184.
- Kurzowa Z. 1963: *Język filomatów i filaretów (słowotwórstwo i słownictwo)*, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław.
- Kurzowa Z. 1993: *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX w.*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa–Kraków.
- Łętowski A. 1915: *Błędy nasze. Rzecz o czystości języka polskiego na Litwie*, nakładem Księgarni Józefa Zawadzkiego, Wilno.
- Masojć I. 2006: *Słownictwo gwar polskich na Litwie, jego funkcjonowanie i zróżnicowanie geograficzne*, [w:] J. Rieger, I. Masojć, K. Rutkowska (red.), *Słownictwo polszczyzny gwarowej na Litwie*, DiG, Warszawa, s. 49–72.
- Nitsch K. 1958: *Recenzja Słownika gwar polskich J. Karłowicza*, [w:] K. Nitsch, *Wybór pism polonistycznych*, t. 4, Wrocław–Kraków, s. 195–225 (przedruk z: *Słownik gwar polskich. Ułożył Jan Karłowicz*, „Rocznik Sławistyczny” 1911, R. IV, s. 199–243).
- Rieger J., Masojć I., Rutkowska K. (red.) 2006: *Słownictwo polszczyzny gwarowej na Litwie*, DiG, Warszawa.
- SGPKa: J. Karłowicz, *Słownik gwar polskich*, t. 1–6, Akademia Umiejętności, Kraków 1900–1911.
- SW: *Słownik języka polskiego*, red. J. Karłowicz, A.A. Kryński, W. Niedźwiedzki, t. 1–8, nakładem Prenumeratorów i Kasy im. Mianowskiego, Warszawa 1898–1923.
- Swił: *Słownik języka polskiego*, t. 1–2, wydany staraniem i kosztem Maurycego Orgelbranda, Wilno 1861.
- Szwed J. 1931: *Mów poprawnie! Słownik błędów językowych*, Towarzystwo Wydawnicze „Pogoń”, Wilno.
- Szwejkowska H. 1929: *Imiesłów czynny przeszedł na -szy*, „Język Polski” XIV, s. 71–75.
- Turska H. 1982: *O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie*, [w:] J. Rieger, W. Werenicz (red.), *Studia nad polszczyzną kresową*, t. 1, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław, s. 9–121.
- Walicki A. 1879: *Błędy nasze w mowie i piśmie ku szkodzie języka popełnione oraz prowincjonalizmy*, nakładem Gebethnera i Wolffa, Warszawa.
- Woźniak K. 2000: *Stan polskiej leksykografii gwarowej pod koniec XX wieku*, [w:] H. Popowska-Taborska (red.), *Słowińskie słowniki gwarowe*, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Warszawa, s. 17–51.

Summary

Nineteenth-century lexis from the Vilnius region in Artur Doliński's manuscript dictionary against the background of other sources from the north-eastern borderlands

Keywords: 19th century borderland Polish, lexicology, dialect lexicography, Vilnius region.

This article presents little-known vocabulary from the Vilnius region of the second half of the 19th century excerpted from a manuscript dictionary by Artur Doliński. It is an important source for research into the Polish language of the north-eastern borderlands and a testimony to the cultural heritage of the Vilnius region. The dictionary records 210 words peculiar to Polish folk dialects from the Vilnius area, which in the course of analysis were confronted with linguistic material from other north-eastern sources. The author established that 60 lexemes recorded by Doliński are unknown names, not appearing in available source materials and studies. The group of new, previously unrecognised words consists mainly of nouns and verbs referring to everyday life of inhabitants of villages near Vilnius. Another 17 names are characterised by peculiar semantics different from the meanings recorded in dictionaries and reference books, poorly documented in historical source materials from the Borderlands or in the twentieth-century dialect of Lithuanian Polish. Doliński's glossary therefore provides additional confirmation of their existence in nineteenth-century Borderland Polish.